

ՈՒՐԱՐՏՈՒ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ ԴԵՊՒ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրուատրի-Նաիրի ցեղային միավորումները: Նեբեկայոյում հայտնի գրավոր աղբյուրներն ու հնագիտական տվյալները դեռևս անբավարար են արտացոլում Ուրարտական պետության կազմավորման պրոցեսն ու նրա պատմության նախնական շրջանը:

Այս պրոցեսի հիմքում ընկած էր իրար ազգակից խուրի-ուրարտական ցեղերի համախմբումը, ցեղեր, որոնք բնակվում էին Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայում, մասնավորապես Վանա լճի շրջանում, որտեղ առավել նպաստավոր պայմաններ կային անասնապահության և երկրագործության համատեղ զարգացման համար:

Մ. թ. ա. XIII դարի ասսուրական գրավոր աղբյուրները առաջին որոշակի տեղեկություններն են տալիս Հայկական լեռնաշխարհի երկրների մասին: Այդ տեղեկությունները գալիս են ասորեստանյան արքաների դեպի հյուսիս կատարած արշավանքների նկարագրություններից: Ինչպես հայտնի է, Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար Ա-ի (1266—1243 թթ.) արձանագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակվում է Ուրուատրի տերմինը, այն երկրների միության անունը, որոնց դեմ ասսուրական թագավորը արշավանք էր կազմակերպել իր գահակալության առաջին տարիներին¹: Արձանագրությունը պատմում է Ուրուատրի ընդհանուր անվան տակ միավորված ութ երկրների հպատակեցման մասին. դրանք գտնվում էին Վանա լճից հարավ-արևելք ընկած լեռնոտ վայրում, հավանաբար, Մեծ Զաբ գետի վերին հոսանքում: Սալմանասար Ա-ի արձանագրության մեջ ասված է. «...ըմբոստացան իմ դեմ ուրուատրեցիները... Նա բարձրացա դեպի նրանց հզոր լեռնաշղթաները (»), Խիմմե, Ուատկուն, Բարգուն (կամ Մազգուն), Սալուա, Խալիլա, Լուփա, Նիգիպախրի և Զինգուն՝ ութ երկրներին և նրանց աշխարհազորին ես հաղթեցի, նրանց 51 բնակավայր ես ավերեցի, հրկիզեցի, հափշտակեցի նրանց գերիներին և ունեցվածքը... Լեռների ժանր տուրքը ես հավիտյանս գրեցի նրանց վրա: Արիննա քաղաքը..., որը սկզբում ըմբոստացավ... այդ քաղաքը... ես հաղթեցի, ավերեցի... Այն ժամա-

¹ Տե՛ս АВНУ, 2.

նակները եւ Մուծրու երկիրը խոնարհեցրի իմ տիրակալ Աշշուրի ոտքերի տակ²։

Իր հետագա արշավանքներից մեկը Սալմանասար Ա-ը ուղղում է դեպի Հայկական լեռնաշխարհի արեւմտյան շրջանները՝ Վուրուտարու (Երկրի) սահմանից մինչև Կադմուխիս³։

Իր նախորդի՝ Ադադներարի Ա-ի նման, Սալմանասար Ա-ը արշավանք է ձեռնարկում նաև Միտաննիի դեմ և հասնում է մինչև Կարքեմիշ, Հստ երևույթին, հենց ասորեստանյան վտանգն է, որ խեթական թագավոր Խատտուաիլիս Գ-ին (1275—1250) ստիպում է հաշտութիւն վերջացնել Ասորիքին ու Պաղեստինին տիրելու համար Եգիպտոսի դեմ մղվող գրեթե հարյուրամյա պատերազմները։ Ընդ որում, Պաղեստինն անցնում է Եգիպտոսի փառավոր Ռամսես Բ-ին, իսկ Ասորիքի մեծ մասը՝ Խատտուաիլիս Գ-ին³։

2 Ժամանակին Ն. Ադոնցը տվել է Սալմանասար Ա-ի արձանագրության մեջ հիշատակված երկրների մեծ մասի ճիշտ տեղորոշումը (տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, էջ 63 և հաջ.)։ Խիմմեն տեղորոշվում է հին Հայկական Այտրուանք գավառի (այժմ՝ Տիարի) տեղիտորելալում։ Այտրուանք անվան մեջ պահպանվել է Ուրուասրի անվանումը, որը Ստրաբոնը (XVI, 1, 25) հոնարեն իմաստավորմամբ, հաղորդում է՝ ἑρετριεὺς ձևով, և պատահական չէ, որ Խիմմեն տեղագրված է Մեծ Զարի միջին հոսանքի շրջանում, Կումմե||Կումմանիից ոչ հեռու։ Հնարավոր է, որ Եխմմե-ն Եկումմե-ի տարբերակում էլին, որը ուղիմանացիների շրջանն էր, համանուն կենտրոնում գտնվող սրբավայրով։ Շարադրվածից երևում է, որ Խիմմե-Կումմեն Ուրուասրի միության կենտրոնական շրջանն էր, որի շուրջը խմբավորված էին մնացած ութ ցեղերը։

Խիմմե-Կումմեի շրջանի հին հայկական Այտրուանք-էրեւրեյա (Ստրաբոնի հաղորդմամբ) անվանումը, որ համապատասխանում է Ուրուասրի տերմինին, ցույց է տալիս, որ նախապես այդպես է կոչվել հիշյալ ցեղային միության կենտրոնական մասը միայն, Վուլումանացիների երկիրը՝ Կումմենու կենտրոնով։ Ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ Մեծ Զարի հովտի ցեղերի ողջ համադաշնակցությունը ասորեստանցիները իրենց սահմանակից շրջանի անունով կոչում էին Ուրուասրի Խիմմե-Կումմե շրջանը Ասորեստանին անմիջականորեն սահմանակից էր Տաս լեռնաշղթայով (հին հայկական Դասն)։ Ուստի շրջանը ենթադրաբար տեղորոշվում է Ենդգինան-սու գետի ձորում։ Նրբորդ շրջանը՝ Բարդուը (տարբերակումն է՝ Մաշգուն) տեղորոշվում է Արեւելյան Խարուր գետի հովտում։ Չորրորդ՝ Սալուաի շրջանը պետք է համապատասխանի Պլինիոսի հիշատակած silices ցեղի բնակավայրին, ներկայիս Ռեանդուզից հյուսիս, հին հայկական Մահկերտուն կամ Մարձին գավառի տեղիտորելալում։ Խալիլայի շրջանը դժվարությամբ է տեղորոշվում, իսկ վեցերորդը՝ Լուխին, տեղագրվում է Արեւելյան Խարուր գետի վերին հոսանքի շրջանում, ուր գտնվում է ասսուրական աղբյուրներում հիշատակվող Էլուխատ Eluhāt (տարբերակումն է Էլուկաշ, հին հայկական Ալկի ամրոցի տեղում, այժմ՝ Էլք) ամրոցը։ Նիլիպախի շրջանը ենթադրաբար տեղագրվում է Բարազգի գետի ձորում, իսկ վերջին՝ Զինգունի շրջանը դժվար է տեղորոշել։ Հիշատակված շրջաններից հյուսիս, ներկայիս Ջուլամերկի և Մեծ Զար գետի վերին հոսանքի շրջանում, գտնվում էր Մուծրու երկիրը։ Մուծրու անվան մեջ պետք է նշմարել հետագայում լավ հայտնի Սուասիր անվան հնագույն ձևը։ Սալմանասար Ա-ի օրոք Մուծրուն այն ամենահյուսիսային երկիրն էր, որին հասել էին ասորեստանցիները Մեծ Զարի հովտում։ Այդ արշավանքի երթուղու ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Սալմանասար Ա-ը իր զորքերով ներթափանցել է միայն Մեծ Զար գետի ձորը և Ասորեստանին էր ենթարկել այդ գետի աջակողմյան և ձախակողմյան վտակների ձորերում գտնվող շրջանները՝ Արեւելյան Խարուրի հովտի ընդգրկմամբ։ Ահա այն տեղիտորիան, որն ընդգրկում էր Ուրուասրու երկրների համադաշնակցությունը։ Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ այդ միության շրջաններից երկուսի՝ Խալիլայի և Զինգունի տեղորոշումը Տիգրիսի ոլորանի շրջանում, ուր գտնվում էր Կադմուխի երկիրը, սխալ է (ծանոթ. պատ. խմբ.)։

3 Տե՛ս И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, էջ 98.

«Բալավարյան դարպասի» բարձրաձևադնեից: Սալմանասարը դուռն է գալիս նամբարից

Պետք է նկատի ունենալ, որ ասսուրական արձանագրություններում հիշատակվում են Ուրուատրիի ցեղային միության այն վայրերը միայն, որտեղ ասորեստանցիները ընդհարումներ են ունենում, և մեզ համար անհայտ է մնում, թե մինչև ուր էր հասնում նրա զբաղեցրած տարածությունը⁴։ Սակայն պարզ է, որ Ասորեստանը անմիջականորեն սահմանակից էր Ուրուատրի ցեղային միությանը։ Այս ցեղերի մեջ առանձնապես աչքի էին ընկնում ուկումանեցիները՝ իրենց Կումմե կենտրոնով (ուրարտ. Կումենու), որտեղ գտնվում էր Թեշուր-Թեյշեբա աստծո տաճարը։ Ուկումանեցիները, հավանաբար, ուրարտալեզու էին։ Նրանց երկրից հյուսիս գտնվում էր Մուծրու երկիրը (Մուսասիրի նախորդը)՝ Արիննա քաղաքում գտնվող իր սրբավայրով, որն այն ժամանակ հավանաբար արդեն խալդի աստծո պաշտամունքի կենտրոնն էր։ Մուծրու երկիրը, Արիննա քաղաքով, գտնվում էր Մեծ Ջար գետի վերին հոսանքի շրջանում։ Ասորեստանցիները լավատեղյակ չէին Ուրուատրիից հյուսիս ընկած մարզերին և դրանք կոչում էին ընդհանուր բնույթի տերմիններով՝ Բաբխի (ուրարտ. «Բաբանախի», որ նշանակում է «լեռնային») կամ Խաբխի (Հայկական Տավրոսի լեռնային շրջանները)։

Քաշիարի (Մասիուս-Տուր-Աբդին) լեռների կիրճերը բնակեցնում էին «շուբարեցիներ» ընդհանուր անունը կրող բազմաթիվ ցեղեր։

Հասկանալի է, որ ասորեստանցիների արշավանքները, ստրուկներ և անասուններ ձեռք բերելու համար ձեռնարկվող ասպատակություններից բացի, նպատակ ունեին ապահովել իրենց պետության հյուսիսային սահմանների անվտանգությունը, որովհետև հյուսիսային սահմանի երկայնքով ապրող լեռնցիները հաճախ ներխուժում էին Ասորեստանի սահմանները՝ ստրկության տարված իրենց ազգակիցներին ազատելու և ավար ու անասուններ հափշտակելու նպատակով։ Սալմանասար Ա-ի որդու՝ Թուկուլթի-Նինուրտա Ա (1243—1221) թագավորի տեքստերում հանդիպում է արդեն Հայկական լեռնաշխարհի մի այլ ցեղային միության հավաքական անունը՝ «Նաիրի երկիրը», որը երկար ժամանակ, գրեթե մի ամբողջ դար, փոխարինեց Ուրուատրի երկրի անվանը։

Աշուր քաղաքում, Թուկուլթի-Նինուրտայի պալատում և տաճարում հայտնաբերված արձանագրություններում պատմվում է Ասորեստանի դեմ դուրս եկած Նաիրիի 43 ցեղապետների (թագավորների) մասին, որոնց երկրները մանրամասնորեն նշված չեն։ Ուշագրավ է, որ արձանագրություններից մեկը այդ ցեղապետների թվում հիշատակում է ոչ միայն «թագավորների», այլև «թագուհիների» (հմմտ. խեթերի թագուհի Կալանեանաի և Առապիայի համայնական «թագուհիների» դերի հետ)։ Ասորեստանի թագավորներին հաջողվում է մի քանի ցեղապետի գերի վերցնել և ստիպել, որ տուրք վճարեն։ Այստեղ առաջին անգամ հանդես է գալիս Նաիրի տերմինը՝ որպես Հայկական լեռնաշխարհի ընդհանուր անվանումը ասսուրական տեքստերում, իսկ ասսուրական

⁴ Ուրուատրի երկրի տերիտորիայի մասին տե՛ս նաև Մ. А. Манандян, О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, էջ 6; Г. А. Меликшвили, Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, էջ 180—181.

⁵ Տե՛ս АВИИУ, 7.

թագավորի տիրույթները հարստանում է ևս մեկով՝ «Նաիրիի բոլոր երկրներին արքա»⁶։

Թուկուլթի-Նինուրտա Ա-ը մեծ արշավանք է ձեռնարկում նաև «շուբարե-ցիների (այսինքն՝ խորրինների) երկրի» բաբելոն-լեռնցիների դեմ։ Իր արձանագրության մեջ նա հաղորդում է, որ անցել է հետևյալ երկրները. Կադմուխի, Պուշշի, Մումմի, Ալլի, (Ա)մադանի, Նիխանի, Ալայա, Տեդիզի (կամ Տեբուրզի) և Պուրուլումլի⁷։

Հնարավոր է, որ հետագայում ևս Թուկուլթի-Նինուրտան արշավանքներ է ձեռնարկել դեպի լեռները։

Դեպի հյուսիս՝ Նաիրիի երկրները, Տիգրիսի ակունքներից սկսած մինչև Ճորոխ գետի ավազանում գտնվող Դայանի երկիրը ասորեստանցիների կատարած արշավանքի մանրամասն նկարագրությունը պահպանվել է Թիզլաթպալասար Ա-ի (մ. թ. ա. 1115—1077) տարեգրության մեջ⁸։ Արշավանքն ուղղված էր ոչ թե դեպի Վանա լճից հարավ-արևելք ընկած շրջանները, ինչպես Սալմանասար Ա-ի ժամանակ, այլ դեպի Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասը, հարավից հյուսիս, ըստ որում ասորեստանցիները խորացան հակառակորդի երկրի մեջ ավելի քան 500 կմ։

Ասորեստանի թագավորի նպատակը սոսկ ավերումն ու կողոպուտը չէր։ Գերի թագավորների նկատմամբ ցույց տված բարյացակամ վերաբերմունքով նա ջանում էր հաստատուն դարձնել իր իշխանությունը Նաիրի երկրում։ Ուշադրության արժանի է նաև այն հանգամանքը, որ նկարագրված արշավանքում չի հիշատակվում Վանա լճի (որն անվանում էր «Նաիրիի ծով») շրջանը. հավանական է, որ ասորեստանցիները գիտակցորեն չէին ներխուժում հզոր ցեղային միության կենտրոնական մասը, ուր կարող էին հանդիպել առավել ուժեղ դիմադրության։

Հաջորդ XI—X դարերում ասորեստանյան թագավորները հիմնականում զբաղված էին Միջագետք թափանցած արամեացիների դեմ մղված պայքարով, և նրանց ասպատակությունները դեպի հյուսիս, ու դրա հետ միասին՝ համապատասխան երկրների հիշատակությունը՝ խիստ հազվադեպ է դառնում։

⁶ Նույն տեղում, 3։

⁷ Կադմուխին համապատասխանում է անտիկ աղբյուրների Zabdicenae, հայ Մադեք, ասոր. Beth-Zabde, այժմ՝ Միդիադի շրջանը։ Ալլին տեղորոշվում է հին հայկական Անձիտ գավառում, ներկայիս Խարբերդի շրջանում։ (Ա)մադանին Ամեդու-Ամիդա քաղաք-պետության տերիտորիան է (այժմ՝ Դիարբեքիր)։ Նիխանին կոչվում է նաև Նիրիբու, Նիրբու, տեղորոշվում է Արևմտյան Տիգրիսի արևելյան ակունքների շրջանում։ Ալայան ենթադրաբար տեղադրվում է նույն շրջանում, Տեդիզին (կարդացվում է նաև Տեբուրզի)՝ ըստ երևույթին միջնադարյան Դադիմայի շրջանում (այժմ՝ Դադեմ դյուլը)։ Պուրուլումլին համապատասխանում է հին հայկական Անգեղ-տուն գավառին։ Այս երկրների տեղորոշումը ցույց է տալիս, որ ասորեստանյան զորքերի երթուղին ձգվում էր հարավ-արևելքից հյուսիս-արևմուտք՝ Արևմտյան Տիգրիսի աջ ափի երկայնքով, ընդհուպ մինչև նրա արևմտյան և արևելյան ակունքները, ուստի և իրենց տեղադրությամբ կասկածելի Պուշշի և Մումմի երկրները կարելի է տեղորոշել Արևմտյան Տիգրիսի հարավային ափին, Դիարբեքիրի և Հասանքեյֆի միջև մի ինչ-որ տեղ։ Ալլի երկրում կային լեռնանցքներ, որոնք տանում էին դեպի Հայկական լեռնաշխարհի ներքին շրջանները, և Ասորեստանի թագավորի այս արշավանքը պետք է որ նաև հետախուզական բնույթ ունենար (ձանոթ. պատ. խմբ.)։

⁸ Տե՛ս АВИИУ, 10.

Մ. թ. ա. XI դարի ասսուրական արձանագրություններում վերստին հանդիպում է Ուրուաթի ցեղային միության հիշատակությունը։ Սակայն Ադադ-ներարի Բ-ի (մ. թ. ա. 911—890) ժամանակներից սկսվում է և Աշուրնասիրապալ Բ-ի (մ. թ. ա. 883—859) ժամանակներից ռովորական է դառնում արդեն Ուրափու տերմինի հիշատակությունը, հաճախ նախիկի հետ միասին, առանց այդ երկու տերմինների որոշակի սահմանազատման։

Մ. թ. ա. IX դարի կեսերը Առաջավոր Ասիայի պատմության մեջ նշանավորվում են իր սասանված ռազմական հզորությունը վերականգնած Ասորեստանի թալանչիական պատերազմների սաստկացումով։ Նվաճված երկրներում Ասորեստանի տիրապետությունը ամրապնդվում էր հրով ու սրով, անհնազանդ թշնամիների հետ հաշվհարդար էր տեսնվում բացառիկ դաժանությամբ։ Բայց դրան զուգընթաց աճում էր այն երկրների դիմադրությունը, որոնց դեմ հանդես էին գալիս ասորեստանյան զորքերը։ Մանր ցեղերը միավորվում են խոշոր պետությունների մեջ և այդ հիմքի վրա ծնունդ են առնում Հին Արևելքի նոր պետություններ, որոնցից կարևորագույնը Ուրարտուն էր։

Ուրարտական պետության առաջացումը։ Թե երբ է ծագել այդ պետությունը, ստույգ ասել դժվար է։ Հավանաբար, այն արդեն Աշուրնասիրապալի (883—859) օրոք հիշատակվում է որպես թագավորություն, որը, թերևս, արդեն փորձեր էր անում ակտիվ ռազմական քաղաքականություն վարել Ասորեստանի նկատմամբ⁹։ Իսկ թե պետություն էր արդյոք Ադադներարի Բ-ի արձանագրության մեջ հիշատակված Ուրարտուն, թե միայն ցեղային միություն, առայժմ դժվար է ասել։ Հավանաբար, Ուրարտու պետության կազմավորումը տեղի է ունեցել 870—860-ական թթ.¹⁰։

Համենայն դեպս, Ասորեստանի Սալմանասար Գ (859—824) թագավորն իր գահակալության առաջին իսկ տարուց ստիպված էր պատերազմել այդ նոր թշնամու դեմ։ Ուրարտուի դեմ Սալմանասար Գ-ի ձեռնարկած արշավանքները լավ լուսաբանված են ոչ միայն տարեգրություններում, որոնք մանրամասն նկարագրում են ասսուրական զորքերի երթուղիները և հաղթանակները, այլև այդ արշավանքների առանձին դրվագների պատկերներում, որոնք պահպանվել են Նինվեից հարավ-արևելք, հնագույն Իմգուր-էնլիլ քաղաքի ավերակներից գտնված այսպես կոչված «Բալավաթյան դարպասի» բրոնզե պաստառների վրա¹¹։

Ասսուրական արվեստի աչքի ընկնող հուշարձաններից հանդիսացող այդ բրոնզե պաստառներից մեկի վրա ներկայացված են Սալմանասար Գ-ի գահակալության առաջին տարում ձեռնարկված արշավանքի դրվագները։ այդ արշավանքը նրա տարեգրության մեջ նկարագրված է շատ համառոտ. «Սուգու-նիային, ուրարտացի Արամուի բերդին, ես մոտեցա, քաղաքը պաշարեցի, գրավեցի, նրանց զինվորներից շատերին սպանեցի, ավար տարա, նրանց քաղաքի դիմաց զուխներից կույտեր սարքեցի, նրա շրջանի 14 բնակավայրեր ևս հրվի-

⁹ St^h N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 72.

¹⁰ St^h И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 140.

¹¹ A. Billerbeck und F. Delitzsch, Die Palasttüre Salmanassars II von Balawat, „Beiträge zur Assyriologie“, VI, 1908, I.

զեցի: Սուգունիայից ես հեռացա, իշա դեպի Նաիրիի ծովը, իմ զենքը ծովում լվացի, իմ աստվածներին զոհեր մատուցեցի»¹²:

Դարպասի պատանու բարձրաքանդակի վրա պատկերված են տարբեր ժամանակներում և տարրեր վայրերում տեղի ունեցած, բայց միմյանց հետ կապված իրադարձություններ: Պատկերները տեղավորված են երկու շաքով, ըստ որում գործողությունները պատկերված են հաջորդական զարգացումով՝ սկսած ստորին ձախ անկյունից, ուր պատկերված է ասորեստանցիների ռազմական ճամբարը: Ծամբարից դուրս է ելնում զորքը՝ հեծելազորն ու հետևակը, որն ուղղվում է դեպի տարեգրության մեջ հիշատակված ուրարտական Սուգունիա ամրոցը: Պատկերված է և Սուգունիայի գրավումը. սարի վրա կանգնած այրվող ամրոցը գրոհվում է նրկու կողմից, պատերին հենած սանդուղքների օգնությամբ: Ամրոցում երևում են պաշտպանները՝ ուրարտական նիզակավորներն ու աղեղնավորները: Այս ամենի վերևում կա բացատրական մակագրություն. «Ես նվաճեցի ուրարտացի Արամուի Սուգունիա ամրոցը»¹³:

Ամրոցի գրավման տեսարանից աչ պատկերված է ուրարտացի զորիների մի խումբ: Պատանու վերին մասում ցույց է տրված ասորեստանյան զորքի անցումը դեպի Վանա լիճը՝ երեք լեռնանցքներով: Վերին ձախ անկյունում պատկերված է Սալմանասար Գ-ի կողմից զոհեր մատուցելու տեսարանը Վանա լճի ափին, ուր կանգնեցված է Ասորեստանի թագավորի պատկերը՝ կրող կոթող: Զոհաբերությունը կատարում է ինքը՝ Սալմանասար Գ-ը, նրա կողքին երկու քուրմեր կան, ետևում հրաժիշտներն են և զոհաբերվելիք անասունները: Վերևում մակագրություն է. «Նաիրի երկրի ծովի մոտ ես արձան (իմ պատկերը) կանգնեցրի, իմ աստվածներին ես զոհեր մատուցեցի»¹⁴:

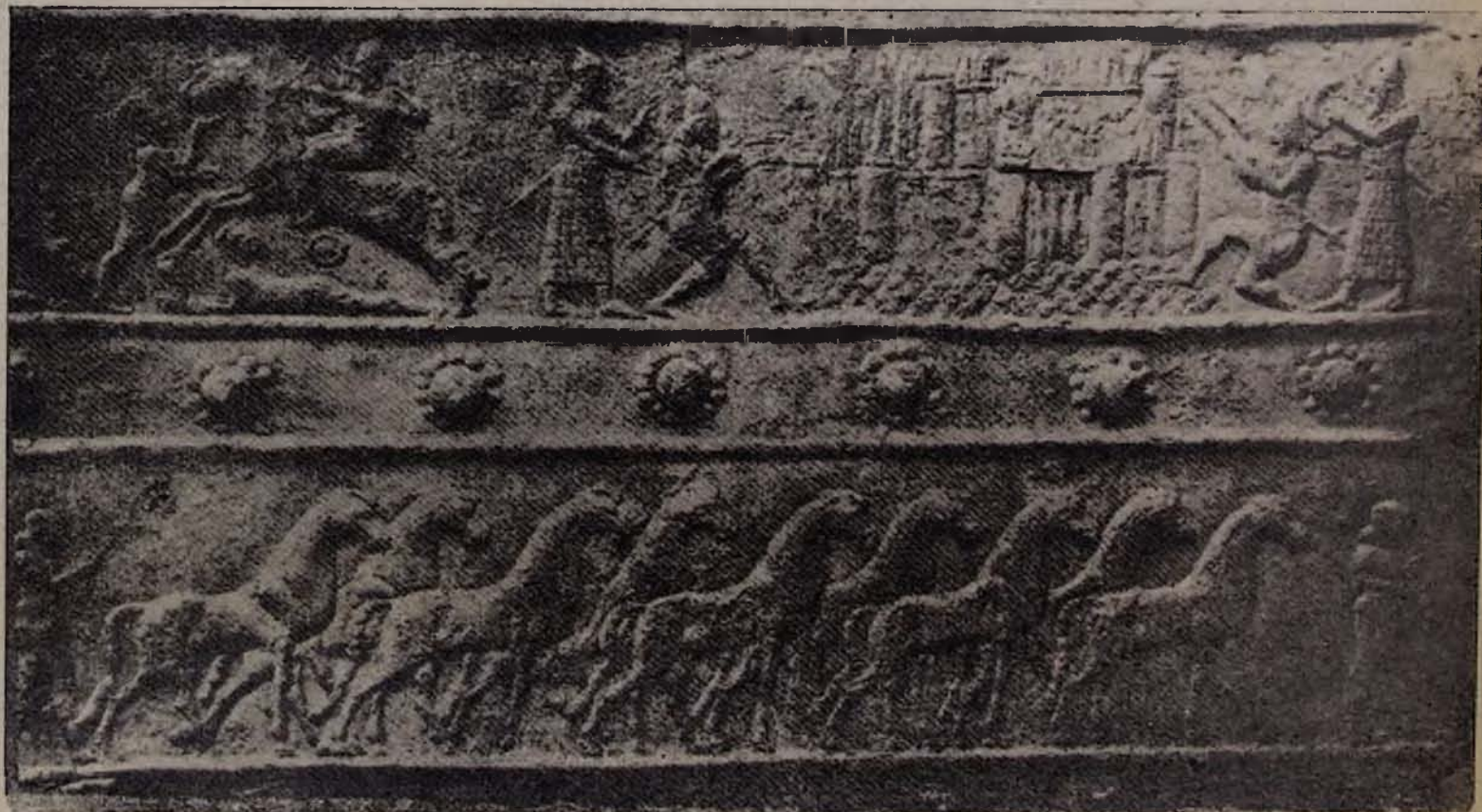
Մյուս բրոնզե պատանուների վրա ներկայացված են դրվագներ Սալմանասար Գ-ի հաջորդ արշավանքներից, մասնավորապես՝ ուրարտացի Արամուի Արզաշկու «արքունական» քաղաքի գրավումը, որ տեղի ունեցավ Սալմանասար Գ-ի գահակալության երրորդ տարում՝ ձեռնարկված արշավանքի ժամանակ: Այս արշավանքը շատ հեռավոր երթուղի ուներ, որ նման էր այն երթուղուն, որով շարժվել էր Թիգլաթպալասար Ա-ը: Ասորեստանցիները Արզաշկուին մոտեցան Դայաենի երկրից: Տարեգրությունները Ասորեստանի թագավորի անունից պատմում են.

«Ուրարտացի Արամուն վախեցավ իմ հզոր զենքի դառնությունից և ուժեղ ճակատամարտից, լքեց իր քաղաքը (պատկերի վրա իսկապես ցույց է տրված այրվող ամրոցը առանց պաշտպանների): Նա բարձրացավ Ադդուրու լեռները. նրա հոռից բարձրացա և ես, լեռներում ես ուժեղ ճակատամարտ տվեցի, 3400 ռազմիկների ես իմ զենքով կործանեցի, ինչպես Ադադը, հեղեղ տեղացի նրանց գլխին, լեռը կարմիր բրդի նման ներկեցի արյունով, գրավեցի նրա ճամբարը, նրա մարտակառքերը, հեծյալները, նիզակները, ջորիները, ունեցվածքը և հարուստ ավար բերեցի ես լեռներից: Արամուն փրկելով իր կյանքը, փախավ

¹² АВИИУ, 27 (I, 23).

¹³ АВИИУ, 29.

¹⁴ Նույն տեղում:

Հնալավուրյան դարպասի խորհրդանշակից: Ուրարտական Արգաշիու ամրոցի գրավումը

անմատչելի լեռան վրա. իմ հզոր ուժով, ինչպես վայրի ցուլ, ճգմեցի ես նրա երկիրը. բնակավայրերը ավերակների վերածեցի և հրկիզեցի»¹⁵,

Այնուհետև նկարագրվում է վերելքը դեպի էրիտրա լեռը, ուր կանգնեցվում է Ասորեստանի թագավորի հսկայական պատկերը, արշավանքը դեպի Արամալի (իմա՝ Արմարիլի) երկիրը և այնտեղից դեպի Վանա լիճը, որի շրերի մեջ լվանում են զենքերը, իսկ ափին՝ զոհեր մատուցում և կանգնեցնում թագավորի մի երկրորդ կոթողը:

Բալավաթյան դռների բարձրաքանդակների վրա պատկերված է այրվող Արդաշկու քաղաքը՝ երկու շարք պարիսպներով, իսկ ամրոցի կողքին՝ ասորեստանցիների մարտը ուրարտացիների հետ, որոնք նահանջում են լեռները: Հավանական է, որ երրորդ տարվա այդ նույն արշավանքին է վերաբերում նաև դարպասի պաստառներից մեկ ուրիշը, որի վերին մասում կա հակիրճ մակագրություն. «Ուրարտուի պարտությունը»¹⁶. Այստեղ դարձյալ պատկերված է ճակատամարտը ուրարտացիների դեմ և մի մեծ այրվող ամրոց, որի մոտ ասորեստանցիները, վայրն ամայացնելով, կտրտում են ծառերը. հեռվում երևում են ոչ մեծ մի այլ ամրոց, ցցերի վրա բարձրացված թշնամիները և գլուխների մի կույտ՝ պարսպի մոտ: Ամրոցից, մարդկանցով լցված քառանիվ սալով, մեծ կարասի մեջ լցրած դուրս են բերում ավարը: Այդ կարասները, որոնցից շատ է հանդիպում ուրարտական ամրոցների պեղումների ժամանակ, գլխավորապես գինի պահելու համար էին, բայց պաշարման դեպքում դրանց մեջ էին լցնում թանկարժեք իրերն ու կենսամթերքները¹⁷:

Դատելով ըստ Սալմանասար Գ-ի տարեգրությունների, Ուրարտական պետությունն արդեն բավական ընդարձակ տարածություն էր զբաղում: Ասորեստանի թագավորը ուրարտացիների դեմ մարտեր էր մղում և ավերում Արամուի ամրոցները Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում¹⁸. Ասորեստանի թագավորի գահակալության առաջին և երրորդ տարիների արշավանքները մանրամասն են նկարագրված, բայց հետագա տարիների, մասնավորապես, տասնհինգերորդ տարվա իրադարձություններն արդեն նկարագրված են համառոտ: Զուգապարտահայտություններով հիշատակվում է ասորեստանցիների դժվար անցումը լեռների վրայով, բայց դեպի Ուրարտուի կենտրոնը, Վանա լճի շրջանը արշավելու մասին խոսք չկա: Սա ցույց է տալիս Ուրարտուի հզորության աճը. հավանաբար, Սալմանասար Գ-ը լավ էր տեսնում հյուսիսից սպառնացող վտանգը, բայց այն կանխելու համար արդեն բավարար ուժ չուներ:

Սալմանասար Գ-ի գահակալության քսանյոթերորդ տարում (833) ասորեստանցիները կրկին ստիպված էին իրենց զորքերն ուղարկել Ուրարտու: Բայց ծերացած արքան արդեն չի կարողանում անձամբ ղեկավարել արշավանքը և «Ուրարտուի կողմը» ուղարկված զորքի գլուխ է կանգնեցնում իր զորահրամանատարներից Դայան-Աշշուրին: Ասորեստանցիների դեմ է ելնում Սեդուրին,

¹⁵ АВИИУ, 27 (II, 45).

¹⁶ Sб'а АВИИУ, 29.

¹⁷ Sб'а Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, II, Ереван, 1952, էջ 54:

¹⁸ Արամու ուրարտացու Սուգունիա և Արդաշկու բերդաքաղաքների տեղագրման մասին եղած կարծիքների վերաբերյալ տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), М., 1959, էջ 85—86:

«Ուրարտուի կառավարիչը»¹⁹։ Այսպիսով, Ուրարտուի կառավարիչ Արամուի անվան վերջին հիշատակումից տասներկու տարի անց, մ. թ. ա. 833 թ., տարեգրության մեջ հանդիպում է նոր զահակալի անուն՝ Սարգուրի (Սարգուրի՝ 845—825), մի անուն, որն արդեն կայուն տեղ է գրավում ուրարտական հետագա թագավորների դինաստիայում։

Մեզ հասած հնագույն ուրարտական հուշարձանները գտնվել են վանի շրջակայքից և վերաբերում են մ. թ. ա. IX դարի երրորդ քառորդին։

Վանա ժայռի արևմտյան ստորոտի, Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայի միջնաբերդի մոտ պահպանվել է 0,75 մ լայնությամբ և մինչև 6 մ երկարությամբ հսկայական քարերից շարված կիկլոպյան պարիսպ, Պարսպի քարերի վրա հալոնաբերվեցին Սարգուրի Ա թագավորի²⁰ երեք արձանագրություն՝ միևնույն բովանդակությամբ, աստուրերեն լեզվով։ Այնտեղ գրված է. «Սարգուրիի, Լուտիպրիի որդու, արձանագրությունը, մեծ թագավորի, հզոր թագավորի, տիեզերքի թագավորի, որին հավասարը չկա, զարմանալի հովվի, մարտից երկյուղ չունեցողի, թագավորի, որ ծնկի է բերել անհնազանդներին։ Սարգուրին (եմ), Լուտիպրիի որդին, արքաների արքան, որը բոլոր թագավորներից հարկ ընդունեց։ Սարգուրին, Լուտիպրիի որդին, ասում է. այս քարերը Ալնիունու քաղաքից ես բերեցի (և) այս պարիսպը կառուցեցի»²¹։

2. ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՎԵՐԵԼՔԻ ՍԿԵՋԵՐԸ

Սարգուրի I: Սարգուրի Ա-ի քաղաքական և ռազմական գործունեության մասին մեզ հասած տեղեկությունները դժբախտաբար աննշան են։ Նրա արձանագրությունների մեջ²² առանձնապես հետաքրքիր է արքայական տիտղոսաշարը, որն անշուշտ վկայում է այն մասին, որ Սարգուրին արդեն գերիշխում է նախկինում ինքնուրույն բազմաթիվ ցեղապետների, «թագավորների» և կառավարիչների վրա։

Ուրարտուի հզորացման փաստը Սարգուրի Ա-ի օրոք իր որոշակի արտացոլումն է գտել նաև ասորեստանյան թագավոր Սալմանասար Գ-ի տարեգրություններում և այլ արձանագրություններում, ըստ որոնց ասսուրական զորքին սոսկ մի անգամ է հաջողվում, այն էլ սկզբնական շրջանում, ներթափանցել Ուրարտուի արևմտյան երկրամասերը։ Սա արդեն նման չէ այն սրընթաց և հաղթական արշավանքներին, որոնք ձեռնարկվում էին նույն թագավորի կողմից Սարգուրի Ա-ի նախորդի՝ Արամուի դեմ։

¹⁹ Sб'а АВИИУ, 28 (141).

²⁰ Արդյո՞ք արձանագրության մեջ հիշատակված Լուտիպրիի որդի Սարգուրին Արամուի հաջորդն էր, թե այլ դինաստիայից էր։ Այդ հարցը լուծելու համար առայժմ տվյալներ չկան։ Բայց հարկ է նշել, որ Արամուի և Սարգուրիի անունների հիշատակությունների միջև ընկած տասներկուամյա ժամանակամիջոցում միանգամայն հնարավոր էր ևս մեկ կառավարչի գոյությունը։ Հմմտ. Г. А. Меликшадзу, Напр-Урарту, էջ 201, Ն. Ադոնցի կարծիքով, Արամուն և Լուտիպրիի թերևս միևնույն անձնավորությունն են. տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 191—192.

²¹ YKH, I—3.

²² Sб'а նույն տեղում։